

Anna Czapla

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II, Katedra Języka Polskiego

Z toponimii pogranicza polsko-ruskiego: *Cuculowce i Czupernosów*

Nazwa *Cuculowce* odnosi się do niewielkiej podżydaczowskiej miejscowości, leżącej nad potokiem Tajsarówka, dopływem pobliskiego Dniestru w powiecie żydaczowskim w województwie lwowskim. Oddalona jest od miasta powiatowego Żydaczowa o 8,5 km, natomiast od Mikołajowa o 2,5 mili. W XIX wieku żyło tam 453 mieszkańców w tym 297 grekokatolików, 150 rzymskokatolików i 6 izraelitów. Toponim *Cuculowce* jest dziś całkowicie zleksykalizowany o niejasnej etymologii. Badaną nazwę ilustruje następujący materiał źródłowy: *Czuczulowcze* 1515 ŻdżA t. 18, s. 165; *Czuczolowce* 1578 ŻdżA t. 18, s. 78; *Cuculowce* XVI w. Jabł; *wieś Czuczulowce* 1661–1665 LWR, s. 77; z *Cucylowiec* 1734 AGZ t. 23, s. 108; *Cuculowce* XVIII w. Wiz; *Cuculowce* 1880 SG t. 1, s. 713; *Цуцұлвці* 1882 Sch, s. 126; *Cuculowce* 1909 Ch, s. 129; *Cuculowce* 1931–1938 Skor, s. 267; *Цуцұлвці* 1968 IstL, s. 360.

Omawiany toponim – jak podaje Chudasz – doczekał się już wcześniejszej analizy zaproponowanej przez A. Petruszewicza, który interpretuje ją jako nazwę etniczną oznaczającą mieszkańców wsi przybyłych z miejscowości Cucylów¹. Rzeczywiście taka miejscowość istnieje do dziś w powiecie nadwórniańskim w województwie iwanofrankowskim na Ukrainie, oddalona od Nadwórnej o 2 mile na północ, leżąca nad rzeką Bystrzycą. Takie przemieszczenie ludności mogło się więc odbyć, jednak pierwotna forma nazwy *Cuculowce* brzmiała *Czuczulowce*, toteż trudno ją odnosić do zakładanej przez Petruszewicza postaci *Cucylów*.

Odpowiedź na pytanie o etymologię nazwy wiąże się z koniecznością ustalenia pierwotnej formy fonetycznej tematu nazwy, niewykazującej w świetle dokumentacji filo-

¹ M. Л. Худаш, М. О. Демчук, *Походження українських прикарпатських назв населених пунктів (відантропонімії утворення)*, Київ 1991, s. 46

logicznej znacznego zróżnicowania. W najstarszym zapisie *Czuczulowcze* odczytujemy temat *Czuczulo*. Przedstawiony materiał jest późny, co może wynikać z faktu, iż odnosi się do niewielkiej osady, która nie trafiła wcześniej do źródeł. Nie jest zróżnicowany pod względem fonetycznym. Naszą uwagę zwracają następujące przejścia *cz > c*, **e > y* oraz **y > u*. Wszystkie te zjawiska wymagają szczegółowego omówienia. Ich uporządkowanie pozwoli dotrzeć do wyjściowej formy toponimu, co warunkuje ustalenie jego etymologii.

Rozpocznijmy od zjawisk dotyczących systemu wokalicznego. Objasnienia wymaga struktura fonetyczna formy *Cucylowce* z *y* wtórnym w stosunku do *e*. Zmiana ta może być wynikiem zwężenia nieakcentowanego *e*, co tłumaczy się dobrze na gruncie gwar ukraińskich oraz pozostającego pod ich wpływem polskiego dialektu kresowego. Porównajmy inne nazwy leżące w historycznej ziemi lwowskiej² *Maliczkowice* < *Maleczkowice*, pust., XV, *Pikułowice* < *Piekułowice*, pust., XV. Również w związku z zachwianiem repartycji tych głosek na gruncie ukraińskim i w polskich gwarach kresowych dość często *e* przechodzi w *y* lub *i*, np. *Berdychów* < *Bardechów*, jaw., XV, *Matyjów* < **Matejów*, roh., XV.

Kolejna zmiana *y > u* znana jest gwarom ukraińskim, tyle że po spółgłoskach wargowych³. Ponieważ jednak zjawisko nie jest zupełnie odosobnione, można je potraktować jako proces analogiczny do zmiany *y > u* przed spółgłoską wargową. Identyczna zmiana zaszła w nazwie miejscowości *Borusów*, pierwotnie *Borysów*, por. *ville Boryssow in distr. Leopold. Situate* 1499 AGZ t. 15, s. 565; *Boryszow* 1515 *ŻdźA* t. 18, s. 152; *Borisow* 1578 *ŻdźA* t. 18, s. 73; *Boruszow* XVI w. Jabł; *Borusów* 1880 SG t. 1, s. 331.

Natomiast nie do końca jasna wydaje się zmiana w systemie konsonantycznym *cz > c*, por. jednak obecne *Cuniów* z *Czuniów* w nazwie wsi w powiecie gródeckim w województwie lwowskim, por. *Czynyow* 1452 AGZ t. 14, s. 353; *Czynyow* 1515 *ŻdźA* t. 18, s. 164; *Cuniów* 1765 AGAD mkf. 892, s. 308; *Чунів* 1968 IstL, s. 260. *Czunów* jednak zachowało się w formie ukraińskiej, natomiast od XVIII wieku w polskich formach już z *C*.

W ten sposób zrekonstruowany pierwotny temat ruski brzmiałby *чучело* ‘strach na wróble’ SUM t. 11, s. 392 (pol. brak), a wyjściowa nazwa miejscowości **Czuczelowce*. Uległ on przekształceniu fonetycznemu, którego rezultatem jest notowana w dostępnych źródłach, począwszy dopiero od XIX wieku, postać *Cucylowce* < **Czuczelowce*.

Jakie znaczenie należy przypisać badanemu toponimowi, w którym semantyka niesie ze sobą stracha na wróble, a formant *-ce* obsługuje nazwy patronimiczne oraz etniczne.

Gdyby założyć znaczenie patronimiczne, podstawa *Czuczelo* musiałaby być przezwiskiem i nie jest to wykluczone. W nazwach osobowych o charakterze deprecjonującym twórcy tychże odwołują się najczęściej⁴: do chorób oraz fizycznych ułomności, np. *Chylek* < *chylić się*; *Huziej* < ukr. *huz* (pol. *guz*); *Lelech* < *lelejać* ‘chwiać się’; *Niestuch* < *nie słuchać*; wstrętnych czy źle odbieranych cech ludzi *Dusan* < *dusić*; *Kudyn* < psł. *kuditi* ‘niszczyć’ RNaz t. 1, s. 484; *Kudoba* < ts.; *Ryczicha* < *ryczeć*; *Swarycz* < *swara*; do świata roślin, np. *Hrusziata* < *hrusza*; *Pniata* < *pen*; *Zlocz* < psł. *zolkъ* ‘zioło, trawa’; do

² A. Czapla, *Nazwy miejscowości historycznej ziemi lwowskiej*, Lublin 2011.

³ Ю. Шевельов, *Історична фонологія української мови*, Харків 2002, s. 873, 891.

⁴ Przykłady przytoczone za A. Czaplą, *Nazwy osobowe o charakterze deprecjonującym ukryte w nazwach miejscowości historycznej ziemi lwowskiej*, [w:] *Zjawisko nobilitacji i deprecjacji w języku. Słowa i teksty*, (red.) R. Bizior, D. Suska, t. 2, Częstochowa 2012, s. 11–23.

świata zwierząt, np. *Kolbaj* < *koblb*; *Raksza* < *rak*, grupa imion wyrażająca właściwość wewnętrzną, np. *Derż* < *derżaty*; *Kochawa* < *kochać*; *Łapsza* < *łapać*; *Sknyło* < *sknity*; *Tużan*, *Tużyło* < *tużyty*; przezwiska od nawyków, np. *Kroczon* < *kroczyć*; *Pomianię* < *pomieniać*; *Strepa* < *strepaty*; *Zbada* < *zbadać*; *Zduta* < *zduty*.

Niewykluczone jest również znaczenie etniczne nazwy *Cuculołwce*. Oznaczałaby ludność przypominającą sąsiadom swym wyglądem strachy na wróble. Odpowiedź na to pytanie ułatwi nam pokazanie nazwy w szerszym kontekście nazw etnicznych o charakterze przydomkowym. Analogiczne toponimy mogą charakteryzować grupy ludności ze względu na wygląd, np. *Wolczuchy*, gród., XV ‘oznaczająca ludzi o jakichś cechach wilków’; cechy charakteru, np. *Czestynie*, kam., XV ‘oznaczająca ludzi zasługujących na szacunek’; *Ładańce* < *Ledańce*, przm., XVI; *Neterpińce*, zb., XIX ‘oznaczająca ludzi nerwowych, niecierpliwych’; *Niesmiennice*, nest., XV ‘oznaczająca ludzi nieśmiałych lub nigdy się nieśmiejących’; *Pieczychosty*, kam., XV ‘oznaczająca ludzi dbających o swój ogon, troszczących się tylko o siebie’; *Turady*, żyd., XVI pol. ‘oznaczająca ludzi zadowolonych z miejsca swego pobytu’, czy właśnie charakteryzująca miejsce, w którym żyją, np. *Czołhany*, dol., XV ‘dla oznaczenia sposobu zachowania się mieszkańców ze względu na właściwości miejsca trudno dostępnego (np. stromego)’; *Przedrzymiechy*, nest., XIV ‘oznaczająca ludzi zamieszkałych w krzaczastym terenie narażającym mężczyzn na uszkodzenie moszny (miechów)’, por. *Tarzymiechy* SG t. 12, s. 219, *Trawotłoki*, zb., XVI ‘oznaczająca ludzi zamieszkałych w trawach, deptających tę trawę’; *Tuczepy*, gród., XV ‘oznaczająca ludzi mieszkających w specyficznych warunkach terenowych, na ograniczonym obszarze’; *Tuligłowy*, gród., XV ‘oznaczająca ludzi skupionych wokół jakiegoś obiektu’⁵.

Oficjalna międzywojenna nazwa pol. *Czupernosów* (ukr. współczesna *Czupernosiw*) sygnuje osadę położoną w powiecie przemysłańskim w województwie lwowskim na zachodniej Ukrainie. Położona jest nad potoczkiem Dychtarka, dopływem pobliskiej Lipy Przemysłańskiej, o 3 km na południowy zachód od Przemysłań, a o ćwierć mili na północ od Uszkowic. Okolice tam jest górzysta (góry przemysłańskie) i leśna. W XIX wieku wieś zamieszkiwało 248 mieszkańców, w tym 122 grekokatolików, 112 rzymskokatolików i 12 izraelitów. Czupernosów jest dziś toponimem zleksykalizowanym. W opracowaniu poświęconym nazwom województwa tarnopolskiego⁶ Zaleski potraktował nazwę *Czupernosy* jako „zapewne od n. os. typu przydomkowego, por. ukr. *czuper* ‘chochoł’ od n. os. typu przezw.”⁷. Również Chudasz założył odantropomiczny charakter nazwy⁸ od **Чупернось* ‘ten, kto nosił długi czub’.

Pełniejsza dokumentacja filologiczna zachęca do podjęcia analizy tego toponimu na nowo. Oto materiał źródłowy: *de Schczuzenosi* 1446 AGZ t. 14, s. 200; *Szczuzzenosy* 1469 ŻdźB t. 18, s. 163; *Szczuzzenosy* 1472 AGZ t. 15, s. 146; *bona Czupernozow* 1478 AGZ t. 15, s. 493; *villa Czupernossow* 1488 AGZ t. 15, s. 257; *Czupernoszow*

⁵ W. Makarski, *Nazwy miejscowości dawnej ziemi przemyskiej*, Lublin 1999, s. 281.

⁶ W pracy tej zebrano nazwy miejscowe z obszaru byłego województwa tarnopolskiego (tylko częściowo jest to dziś Ternopil’ska Oblast’).

⁷ J. Zaleski, *Nazwy województwa tarnopolskiego*, „Prace Onomastyczne”, 31/1987, s. 29.

⁸ M. Л. Худаш, М. О. Демчук, *Походження...*, dz. cyt., s. 95.

1500 AGZ t. 15, s. 404; *Czupernosy* XVI w. Jabł; *Czupernosy* 1649 Żer t. 5, s. 195; *Czupernosów* 1785–1788 JM, s. 331; *Czupernosów, Czupernosy* 1880 SG t. 1, s. 881; *Czupernosów* 1909 Ch, s. 145; *Czupernosów* 1931–1938 Skor, s. 298; *Чуперносів* 1968 IstL, s. 573.

Z dokumentacji wynika, że pierwotnie nazwa tej miejscowości brzmiała *Szczuczenosy*, w której można się dopatrzeć dwóch składników, podobnie jak w jej formie późniejszej. Pierwszy człon *Szczucze-* pochodzi od ukr. *szczuka* ‘nazwa ryby’ BrSE, s. 545, pol. *szczupak*, ukr. *у́йка* SUM t. 609 oraz *nos*. Byłaby to więc nazwa etniczna o charakterze przewiskowym *Szczuczenosy*. Przedstawioną interpretację umacnia fakt, że pierwotna nazwa *Szczuczenosy* nie jest odosobniona na terenie ziemi lwowskiej, była też dawną nazwą Kiernicy, wsi w powiecie gródeckim. Podobne onimy istnieją również na terenie Polski, np. *Mokronosy*⁹.

Następnie *Czupernosy* w wyniku adideacji od ukr. *чупеп* ‘chochoł, strach na wróble’. W języku polskim forma występuje jako pożyczka z języka ukr. w wyrazach *czuper* ‘czupryna’ SW t. 1, s. 405, i gwarowe *czupir* ‘o kobiecie przesadnie się czeszącej’ SGP t. 5, s. 214, również *czupiradło* ‘o osobie, która wygląda dziwacznie, nieporządnie, często też zachowuje się odstrasza­jąco’. Wyrazy bliskoznaczne dla *czupiradła* to *straszydło, koczokodan, strach na wróble, cudak, dziwak, dziwadło, potwór, brzydala, brzydula* PSWP t. 8, s. 51.

Następnie forma *Czupernosy* w wyniku wyrównania do typu na *-ów* przybrała postać *Czupernosów*.

Dwie nazwy z terenu pogranicza polsko-ruskiego *Cuculowce* i *Czupernosów* z pozoru niemające ze sobą cech wspólnych kryją w swym znaczeniu *stracha na wróble* ‘stare ubranie (czasem i kapelusz) rozpięte na kijach, ustawione w ogrodzie lub polu dla odstraszania ptaków wyrządzających szkody’ oraz wyglądać jak strach na wróble ‘wyglądać dziwacznie’ PSWP t. 40, s. 314. *Cuculowce* w swoim pierwotnym znaczeniu, natomiast *Czupernosów* w znaczeniu wtórnym w wyniku adideacji.

Źródła

AGAD – *Inwentarze królewsczyzn województwa ruskiego, 1765 r.* (AGAD ASK dz. 46 nr mkf. 892, syg. 27).

AGZ – *Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z Archiwum tzw. Bernardyńskiego we Lwowie*, wyd. L. Tatomir, F. K. Liske, A. Prochaska, t. 1–24, Lwów 1868–1931.

BrSE – A. Brückner, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Warszawa 1957.

Ch – *Kompletny skorowidz miejscowości w Galicji i Bukowinie*, ustawiony przez S. Chanderysa, Lwów 1909.

IstL – *Історія міст і сіл української РСР, Львівська область*, під ред. І. П. Крип’якевича, Київ 1968.

Jabł – *Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przelomu z w. XVI na w. XVII. Dział II: Ziemie Ruskie Rzeczypospolitej*, oprac. A. Jabłonowski, Warszawa 1899–1904.

⁹ J. Domański, *Nazwy miejscowości dawnego Wrocławia i dawnego okręgu wrocławskiego*, Warszawa 1967.

JM – *Йосифінська (1785–1788) і Франтиськанська (1819–1820) метрики. Перші поземельні кадастри Галичини. Показник населених пунктів*, Кyjів 1965.

LWR – *Lustracja województwa ruskiego 1661–1665*, wyd. K. Arłamowski i W. Karput, t. 2, Wrocław 1974.

PSWP – *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny*, red. H. Zgólkowa, t. 8, 40, Poznań 1996 i 2003.

Sch – *Шематизмъ Митропол. Архієпископії греко-католицеской Львовской на рокъ 1882, 1908*, Львовъ.

SG – *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, red. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski, t. 1–15, Warszawa 1880–1902.

SGP – J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich*, t. 1–6, Kraków 1900–1911.

Skor – *Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorialnie im właściwych władz [...]*, Przemysł–Warszawa 1931–1938.

SUM – *Словник української мови*, red. I. K. Білодіда, т. 1–11, Київ 1970–1980.

SW – *Słownik języka polskiego* (tzw. warszawski), red. J. Karłowicz, W. Niedźwiedzki, A. Kryński, t. 1–8, Warszawa 1907–1927.

Wiz – *Akta i dekrety wizytacyjne parafii archidiecezji lwowskiej obrządku łacińskiego z czasów abpa W. H. Sieradzkiego, O. F. Klickiego z lat: 1775–1783*, (ABMK mkf. 3067).

ŻdźA – *Regestra poborowe, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 7, cz. 1: *Ruś Czerwona* opisana przez A. Jabłonowskiego, Warszawa 1902, *Źródła dziejowe*, t. 18, cz. 1.

ŻdźB – *Bona regalia Onerata, Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. 7, cz. 1: *Ruś Czerwona* opisana przez A. Jabłonowskiego, Warszawa 1902, *Źródła dziejowe*, t. 18, cz. 1.

Żer – *Жерела до історії України-Руси*, Львів 1895–1897, 1900, 1901, 1903, т. 1–3, 5, 7.

Bibliografia

Chudasz M. Ł., Demczuk M. O., *Pochodzenia ukraińskich przykarpatських nazw naselonych punktów (widerponimni utworennia)*, Kyjiv 1991.

Czapla A., *Nazwy miejscowości historycznej ziemi lwowskiej*, Lublin 2011.

Czapla A., *Nazwy osobowe o charakterze deprecjonującym ukryte w nazwach miejscowości historycznej ziemi lwowskiej*, [w:] *Zjawisko nobilitacji i deprecjacji w języku. Słowa i teksty*, (red.) R. Bizior, D. Suska, t. 2, Częstochowa 2012.

Domański J., *Nazwy miejscowości dawnego Wrocławia i dawnego okręgu wrocławskiego*, Warszawa 1967.

Makarski W., *Nazwy miejscowości dawnej ziemi przemyskiej*, Lublin 1999.

Szewelow J., *Istoryczna fonolohija ukrajins'koj mowy*, Charkiw 2002.

Zaleski J., *Nazwy województwa tarnopolskiego*, „Prace Onomastyczne”, 31/1987.

Abstract

From the place names of the Poland-Russia borderline: Cucułowce and Czupernosów

In the article entitled *From the place names of the Poland-Russia borderline: Cucułowce and Czupernosów* the author is trying to explain the etymology and further transformation of two place names from the area of the historical Lviv land. In the studies on the area of the former Republic of Poland they occur as completely or partly ambiguous, therefore it is attempted to authenticate the proposed clarification.

Keywords: place names, Poland-Russia borderline